

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində nidaların işlənmə xüsusiyyətləri

Arzu Səftər qızı Səlimova

ADU-nun müəllimi

E-mail: arzu_salim@yahoo.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. A.Y. Hacızadə,
filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva

Açar sözlər: nitq hissələri, nida, söz, cümlə, məna, hiss-həyəcan

Ключевые слова: части речи, междометие, слово, предложение, значение, эмоция

Key words: parts of speech, interjection, word, sentence, meaning, emotion

Azərbaycan dilçiliyində nidalar nisbətən az tədqiq olunmuş söz qrupudur. Bu haqda söylənilmiş fikirlərdə bir ardıcılıq, dəqiqlik yoxdur, yəni nidalar bəzən ədatlarla, bəzən zərflərlə, bəzən də təqlidi sözlərlə qarışdırılmış, bir sıra hallarda isə belə bir nitq hissəsinin mövcud olmadığı söylənilmişdir. Sonralar dünya dillərinin əksəriyyətində nidalar ayrıca bir nitq hissəsi kimi tanınmış, lakin yeni bir mübahisə ortaya çıxmışdır: nidanın əsas yoxsa köməkçi nitq hissəsi olması məsələsi.

Nidalar və modal sözlər istər morfoloji və istərsə də sintaktik baxımdan nitq hissələri arasında xüsusi yer tutur. Onlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən əsaslı surətdə fərqlənir. Əsas və köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq nidalar və modal sözlər cümlə üzvü ola bilmir, heç bir qrammatik kateqoriyaya malik deyil. Köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq isə onlar dildə qrammatik məna ifadə etmək vasitəsi ola bilər, yəni köməkçi funksiya daşıya bilmir. Nidalar cümlənin qrammatik quruluşuna daxil olmadan sərbəst işlənir, müstəqil olur. Bəzi dilçilər bu cəhəti nəzərə alaraq, nidaları xüsusi qrup nitq hissəsi hesab edir və onları sərbəst, xüsusi nitq hissəsi adlandırırlar.

Məfhum ifadə etməyi üçün nidaları söz kimi qəbul etməyənlər də olmuşdur. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, söz üçün əsas cəhət onun məna bildirməsidir. Məfhum bildirmək, müəyyən anlayış ifadə etmək onun digər xüsusiyyətidir. Nidalar məfhum bildirmir, amma mənaya malikdirlər. İnsanlar arasında ünsiyyət iki yolla ifadə olunur: əqli və hissi. Deməli, buradan belə nəticə çıxır ki, söz məfhum, eyni zamanda, hiss və duyğuları da ifadə edə bilər.

Nidalar hissləri ifadə edən sözlərdir. Həm də dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsi, xüsusi söz qrupu və nitq hissəsidir. Prof. Q. Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində yazır: “Nidalar xüsusi söz qrupu-nitq hissəsi kimi, müstəqil mənəli sözlərdən, qoşma və bağlayıcılardan, ədatlardan və modal sözlərdən, təqlidi və vokativ sözlərdən fərqlənir” (1, s. 30).

Qeyd etməyi özümüzə borc bilirik ki, xüsusi nitq hissələri sahəsində samballı monoqrafiyasını K. Hacıyev “Azərbaycan dilində nida” kitabını 2005-ci ildə nəşr etdirmiş və bu monoqrafiyada Azərbaycan dilindəki nidalar türk dilləri ilə müqayisədə, müasir dilçiliyin imkan verdiyi indiki inkişaf səviyyəsində tədqiq və təhlil edilmişdir. Monoqrafiya xüsusi nitq hissələri sahəsində, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində gərəqli addım hesab edilmişdir.

N. Cəfərov bu haqda ön sözdə yazır: “Nidanın necə bir nitq hissəsi olması, onun başqa sözlərdən, xüsusilə təqlidi və vokativ sözlərdən fərqli cəhətləri, fonetik, qrammatik, semantik, struktur xüsusiyyətləri elmi cəhətdən şərh olunmalıdır. Məhz belə bir zərurət nəticəsində bu əsər yazılmışdır. Müəllif həmin məsələləri dilçiliyin indiki inkişaf səviyyəsində tələblərinə müvafiq şəkildə tədqiq etmişdir. Müəllif türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində nida-

lar haqqında deyilmiş fikirləri, xüsusən mübahisəli mülahizələri vermiş, bölgüləri nümayiş etdirmiş və güclü məntiqi təfəkkürü ilə bunlara öz obyektiv elmi münasibətini bildirmişdir”.

Nəsiminin “Divan”ında nidaların işlənməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Həmin “Divan” da Nəsimi öz duyğularını, hiss və həyəcanını ərəb və fars dillərindən alınan nidalarla zənginləşdirmişdir. Məsələn:

Ey cəmilin, ey cəmalın, bəhrükamanım, mərhəba!
Sürətim, əqlim, üqülüm, cismi canım, mərhəba!

Müasir ingilis dilində nidalar hiss-həyəcanı, sevinci, narahatçılığı, qəmi, kədəri ifadə edir. Bildiyimiz kimi, cəmiyyətin ilk formalaşma dövründən dil həm hissi, həm də əqli-intellektual şəkildə təşəkkül tapmışdır. Deməli, lüğət tərkibindəki nidaların bir qismi dilin ilk formalaşma dövründən, dilin yaranışından hisləri ifadə edən sözlər kimi işləndiyi halda (buraya əslidən daxil edilən), digərləri müstəqil mənalı sözlərdən başqa nitq hissələri hesabına əmələ gəlmişdir (buraya isə törəmə nidalar daxildir).

Biz ağrımızı, şadlığımızı və başqa hiss-duyğularımızı nidalarla ifadə edirik. Nidalar şüurlu söylənilir və bizim ünsiyyətimizdə anlaşılmaya xidmət edir. Nidalar çox az tədqiq olunan sahələrdən biridir. Nidalar bizim daxili aləmimiz ilə bağlıdır. Eyni zamanda, o bizim sevincimizi, kədərimizi ifadə edən bir vasitədir.

Nidalar müəyyən inkişaf prosesində insanların bir-birlərinə nə isə bir şey demək zərurətindən, ehtiyacından əmələ gəlmişdir.

Nidaların müəyyən olmuş və aydınlanmış mənası vardır, yəni əsasən sevinc, şadlıq bildirən nidanı qorxu, kədər, qəm, ağrı anında işlətmək mümkün deyil. Hər bir nidanın öz mahiyyəti və mənası var. Nidada subyektin obyektə münasibəti bildirilir.

Nidalar əsasən söz-cümlə kimi çıxış etmək qabiliyyəti var, yəni modal sözlərdə olduğu kimi, nidalar da cümlə daxilində danışanın öz fikrinə münasibətini bildirir. Söz yaradıcılığı prosesindəki məhsuldarlığına görə ingilis dilindəki nidalar Azərbaycan dilindəki nidalara nisbətən azlıq təşkil edir. Nidalar cümlə daxilində işlənsə də, müəyyən bir cümlə üzvü olmur.

İngilis dilində hiss-həyəcan ifadə edən emosional nidalar o biri qrup nidalara nisbətən daha çoxdur. Emosional nidaların bir qismi müsbət, bir qismi mənfə, bir qismi isə müsbət və mənfə hisləri ifadə edir.

Nida cümlələrinin yaradılmasında nidalar mühüm rol oynayır. Nidaların mənalılarının müəyyənlişməsində intonasiyanın rolu böyükdür.

Bildiyimiz kimi, intonasiya hər hansı bir cümlənin hansı məqsədlə işlədilməsində, əsas fikrin çatdırılmasında mühüm vasitələrdən biridir. Bütün nitq hissələri içərisində intonasiya cəhətdən ən zəngin olanı nidadır. Biz nidanı daha çox canlı nitqimizdə işlədirik. Eyni zamanda nidaların mənasının aydınlaşmasında bizim mimikamız və hərəkətlərimiz onun işlənməsində daha çox yardımçı olur.

Müasir ingilis dilində də nidalar haqqında söylənilən fikirlər müxtəlifdir. Dilçi alimlər nidaların ayrıca nitq hissəsi olub-olmaması haqqında uzun müddət mübahisə etmişlər. Sonralar dünya dillərinin əksəriyyətində nidalar ayrıca bir nitq hissəsi kimi tanınır, lakin yeni bir mübahisə ortaya çıxır: nida əsas yoxsa köməkçi nitq hissəsidir?

İngilis dili ilə məşğul olan keçmiş sovet dilçiləri L. V. Kauşanskaya, M. Qanşina, B. İlyiş, H. Kobrina və başqaları nidaları əsas nitq hissələri sırasına daxil edirlər.

Rus dilçiləri H. Şanski və A. Tixinov nidaları “специальные части речи” adlandıraraq onları əsas və köməkçi hissələrdən ayırmışlar. İngilis dili sahəsində nidalar haqqında ən yeni fikri prof. O. Musayev irəli sürmüşdür. O ingilis dilində nitq hissələrinin təsnifatından danışarkən qeyd edir ki, nidalar və modal sözlər istər morfoloji və istərsə də sintaktik baxımdan

nitq hissələri arasında xüsusi yer tutur. Onlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrində əsaslı surətdə fərqlənir.

Nidaların dərinədən və axıra qədər öyrənilməməsinin əsas səbəbi bu mövzunun özünün mürəkkəbliyindədir. Buna görə də nidalara aid elmi-tədqiqat işləri çox azlıq təşkil edir. Əsasən dialoq nitqində əsli nidaların işlənməsinə daha çox rast gəlinir.

Prof. O. Musayev nidalardan bəhs edərkən həmçinin daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti də qeyd edir ki, onlar cümlənin quruluşuna daxil olmadan sərbəst işlənir, müstəqil olur (2, s. 110). K. Hacıyev Azərbaycan dilinin nidalarını xüsusi qrup nitq hissəsi hesab edir (3, s. 88). O. Musayev də nidaları xüsusi qrup nitq hissəsi kimi qəbul edir (2, s. 111).

Bildiyimizə görə, nida ayrıca cümlə üzvü ola bilmir. Nidalar heç bir cümlə üzvü ilə sintaktik əlaqə yaratmır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nida sözdüzəldici şəkildə malik deyil və heç bir qrammatik kateqoriyada işlənmir.

L.V. Kauşanskaya “İngilis dilinin qrammatikası” dərsliyində nidaya belə tərif verir: “Nida müxtəlif hisləri adlandırmadan ifadə edən nitq hissəsidir” (6, s. 36).

İngilis dilində nida akademik və rəsmi yazılarda nadir hallarda istifadə olunur, daha çox bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Oxucunu həyəcanlandırır, sevindirir, kədərləndirir və emosiyaları oxucuya çatdırır.

O. Türksevər nidaları dildəki formalaşma baxımından iki qrupa bölür:

1. Əsli nidalər;
2. Törəmə nidalər (2, s. 112).

Müasir ingilis dilində əsli nidalər bir və ya bir neçə sait və samitin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Bu növ nidalər yarandığı vaxtdan hiss və həyəcanı bildirir. Məsələn: ah, oh, hush, ugh, pooh və s. Törəmə nidalər isə digər nitq hissələri ilə əlaqəli sözlərdir. Məsələn: well, here, there və s.

Müəllif nidanı sərbəst nitq hissələrinə daxil edir və nidaya belə tərif verir: “Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də müxtəlif hiss, həyəcan bildirən sözlərə nida deyilir.”

Müasir ingilis dilində nidalər məna baxımından iki qrupa bölünür:

- Emosionallıq ifadə edən nidalər. Bu nidalər danışanın hiss-həyəcanını ifadə edir. Buraya sevinc, şadlıq, qəm, kədər, nifrət, təəccüb, təəssüf və s. hislər aiddir.

- Çağırış ifadə edən nidalər danışanın dinləyiciyə müraciətini göstərir. Buraya aiddir: hey, hush, sh-sh/well, here, why, come, now və s.

Nidalər cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Məsələn: “So, it’s snowing again, huh?” Bu cümlədə nida cümlənin sonunda işlənib. Burada nida qarın yağmasının davam etdiyini göstərir. Digər misallara nəzər yetirək:

Cümlənin əvvəlində:

Bah! That was a total waste of time.

Cümlənin ortasında:

This is really, hmm, interesting film.

Cümlənin sonunda:

So that was all she said, eh?

Dildə formalaşma baxımından nidalər iki qrupa bölünür:

- Əsli nidalər. İki və daha artıq səsin birləşməsindən əmələ gəlir. Buraya ah, oh, hush, ugh, pooh və s. aiddir.

- Törəmə nidalər digər nitq hissələri ilə əlaqəli nidalərdir. Buraya aiddir: well, here, there, now, why, come və s.

Nidalarda durğu işarəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, hiss-həyəcandan asılı olaraq nidalardan sonra nöqtə və ya nida işarəsi qoyulur.

Duyğular güclü ifadə olunduqda nida işarəsindən istifadə olunur.

Əgər hislər zəif ifadə olunursa, o zaman ya nöqtə, ya da vergül qoyulur.

Əgər nida inamsızlıq, qeyri-müəyyənlik və ya sual ifadə edirsə, sonda sual işarəsi qoyulur.

Məsələn: Huh? You're not coming?

O.Türksevər quruluşuna görə nidaları üç qrupa bölür:

1. Sadə nidalar: *push, ugh, bravo, ah* və s.

2.Mürəkkəb nidalar: *hey-ho, holla-ho,tut-tut, tsk-tsk, boo-hoo, ooh-la-la* və s.

Tərkiibi nidalar: *dear me, good heaven, my god, god willing, good gracious* və s.

Bildiyimiz kimi, nidalar nida cümlələrində də çoxluq təşkil edir. Qüvvətli hiss-həyəcan bildirən cümləyə nida cümləsi deyilir. İngilis dilində nida cümlələri iki yerə ayrılır: əsli və törəmə nida cümlələri. Qeyd edək ki, cümlənin növləri yəni nəqli, sual və əmr cümlələri müəyyən mənə ifadə edir. Bununla bərabər onlar qüvvətli emosionallıq ifadə etdikdə, onlar əvvəlki sintaktik quruluşunu dəyişmədən nida cümləsinə çevrilə bilər.

İndi isə əsli nida cümlələrinə nəzər salaq. Müasir ingilis dilində bir başqa nida cümlələri də var. Bunlar da özlərinə məxsus sintaktik quruluşa malikdir. Bu nida cümlələri what ya da how sözlərində biri ilə işlənir: isim nəzərdə tutulursa what sözü, sifət və yaxud zərf vurğulanırsa how sözündən istifadə olunur.

Məsələn: What a hard student you are!

How clever you are!

Belə nida cümlələri bəzən də long live birləşməsi ilə də başlanı bilər.

Məsələn: Long live our army!

Nida cümlələri nəqli cümlələrdə olduğu kimi düşən tonla deyilir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində nidalar hisslərimizi, duyğularımızı, sevinc və kədərimizi ifadə edir. Hər iki dildə nidaların tarixi çox qədimdir. Eyni zamanda dəyişməyən nitq hissəsidir. Müasir ingilis dilində nidalar nitqdə hiss-həyəcan, emosiya ifadə edərkən adlandırma funksiyasına malik olmur, ifadə etmək funksiyası daşıyır. Yəni onlar nominativ mənadan məhrumdur. Hər iki dildə nidaların işlənməsində intonasiyanın rolu böyükdür. Ona görə də intonasiya nidanın əsas əlamətlərindən biri hesab olunur. Müasir ingilis dilində törəmə nidaların əksəriyyəti başqa nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir (feil və zərflərdən). Müasir ingilis dilində nidalar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Nidalar söz-cümlə kimi çıxış edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində nidalar mənə növlərinə görə nisbətən azlıq təşkil edir.

Məqalənin aktuallığı. Müxtəlif sistemli dillərdə nidaların işlənmə xüsusiyyətlərinin, onlar arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsi, araşdırılması mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Müxtəlif sistemli dillərdə nidaların işlənmə xüsusiyyətlərinin özlərinəməxsus işlənmə yerləri və ifadə etdikləri mənalar vardır. Hər bir işlənmə məqamını digərlərindən fərqləndirən yalnız özlərinə xas mənalarda çıxış etməsidir. Bu da mövzusunun elmi yeniliyi kimi qəbul edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələr müəllimlər, tədqiqatçılar və tələbələrin istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Nurlan, 2010, 388 s.
2. Musaev O. A Grammar of the English Language. Bakı: Qismət, 2007, 291 s.
3. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. Bakı: Nurlan, 2005, 250 s.
4. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 1963, 273 s.
5. Hacıyev E. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional – semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2006, 237 s.
6. Kaushanskaya L.B. A Grammar of the English Language. L., 1959, 249 p.
7. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 274 s.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. B., Papirus NP. 2016, 316 s.
9. Mammadova G. English Grammar rules and exercises. Bakı: Zardabi LTD. 2007, 159 p.

A.C. Салимова

Особенности использования междометия на английском и азербайджанском языке

Резюме

Междометия слова выражают чувства. Это также основная часть словарного запаса языка, особая группа слов и часть речи. Междометия знаки, как часть особой группы слов речевых, отличаются от слов с независимыми значениями, союзами и союзами, обычаями и модальными словами, имитацией и призывными словами.

В современном английском и азербайджанском языках восклицания выражают наши чувства, эмоции, радости и печали. История криков на обоих языках очень древняя. Это также неизменная часть речи. В современном английском языке восклицания не имеют функции именованья при выражении эмоций в речи, они имеют функцию выражения.

A.S. Salimova

The usage features of the exclamations in English and Azerbaijan

Summary

Exclamations are words that express feelings. It is also the main part of the vocabulary of a language, a special group of words and a part of speech. Exclamations, as part of a special group of words-speech, differ from words with independent meanings, conjunctions and conjunctions, customs and modal words, imitation and vocative words.

In modern English and Azerbaijani, exclamations express our feelings, emotions, joys and sorrows. The history of cries in both languages is very old. It is also an unchanging part of speech. In modern English, exclamations do not have the function of naming when expressing emotions in speech, they have the function of expressing.

Redaksiyaya daxil olub: 07.06.2021